

TILAK KATEGORIYASINING INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA IJTIMOY LINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Mamasoliyeva Shaxnoza Rustamjonovna

Jahon tillari universiteti Magistratura 2 kurs

Ismailov Turgun Salaxiddinovich

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), v.b dotsent

Annotatsiya. *Ushbu maqolaning maqsadi tilda xohish-istak tuyg'ularini ifoda etish vositalarini turli lison qatlamlararo tahlil qilish va ingliz-o'zbek tillarida tilak kategoriyasining ijtimoiy lingvistik xususiyatlarini aniqlashdan iborat.*

Kalit so'z: *tilshunoslik, kategoriya, sotsiolingvistika, istak- xohish, tilak.*

Hozirgi paytda xorijiy tillarni o'rganish va o'rgatishga yurtimizda katta ahamiyat berilmoqda.

Chet tilning jamiyatdagi maqomi o'zgardi, uning funksiyalari kengayib bormoqda, buni kasbga tayyorlash jarayonida ham kuzatish mumkin.

Til holati sotsiolingvistik tadqiqotlarning eng muhim vazifasidir, chunki u madaniyat holatini aks ettiradi va jamiyat faoliyatini tashkil etish imkoniyatlarini belgilaydi.

Zamonaviy tilshunoslikda kategorik tushunchalarni turli qatlamlarda ifodalanishi nuqtai nazaridan o'rganishga qiziqish ortib bormoqda. Istak- xohishlarni ifodalash muloqotning muhim jihati hisoblanadi, chunki u bizning istaklarimiz va umidlarimizni boshqalarga etkazishga yordam beradi. O'tmishda, kelajakda yoki hozirda biror narsani xohlaysizmi, istaklarimizni samarali yetkazish uchun to'g'ri iboralardan foydalanish muhimdir. Tuyg'ularni to'g'ri ifodalash odamlar va madaniyatlar o'rtasidagi muloqot jarayonida muhim rol o'ynaydi. Boshqalarning his-tuyg'ularini tushuna olish jamiyatning barcha jabhalarida kundalik hayotimizda sevgi, o'zaro tushunish va hurmatni saqlashga yordam beradi.

Tilning barcha lisoniy darajalarida tilakning ifodalashning turli vositalarini tahlil qilish, solishtirilayotgan tillarda ushbu tushunchaning sotsiolingvistik xususiyatlarini aniqlash, ushbu lingvistik hodisani ingliz tilidan o'zbek tiliga tarjima qilish yo'llarini ko'rsatish va o'zbek hamda ingliz tilini o'rganuvchilarning o'rganilgan materialni o'zlashtirganligini tekshirishdan iborat.

Xohish-istak kategoriyasi masalasi mamlakatimiz va xorij tilshunosligida murakkab va kam o'rganilgan sohalardan biridir. Ingliz tilidagi xohish-istak ma'nosining ifoda vositalari masalalarini A.Abduroziqov, I.Xlebnikova, N.I.Uvarova, E.A.Natanzon va boshqalar o'rgangan. G'arb tilshunoslaridan A.Berk, X.Fovler, O.Espersen, G.Vallens kabi bir qator lingvistlar xohish-istak kategoriyasini ifodalash masalasiga oid ba'zi aspektlarni o'rganganlar.[1]

Ushbu maqola ingliz tilining madaniy va lingvistik xususiyatlarini o'rganishga kognitiv yondashuv nuqtai nazaridan sotsial-madaniy hamda sotsiolingvistik tadqiqotlarni rivojlantirishga yordam beradi. Til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik muammolarini, shuningdek, ingliz va o'zbek tillaridagi tilak kategoriyasini qiyoslash va uni taqqoslangan tillarning turli til darajalarida ifodalash masalalarini qamrab oladi.

Sotsiolingvistika (lot. *societas* - jamiyat, lingvistika) tilshunoslik va sotsiologiya fanlari aloqasi asosida yuzaga kelgan bo'lib, tilning ijtimoiy tabiati, ijtimoiy vazifalarini, til taraqqiyotidagi ekstralingvtstik omillarni, til siyosatini, lisoniy muhitni tilning jamiyat hayotidagi o'mi bilan bog'liq muammolarni o'rganuvchi soha.[5;9]

O'zbek tilshunosligida sosiolingvistikaning ekvivalenti sifatida ijtimoiy tilshunoslik atamasi ham qo'llanilib keladi. Sotsiolingvistika o'z mohiyat-mazmuniga ko'ra sotsiologiya, etnologiya, psixologiya, geografiya, tarix kabi fanlar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, shu fanlar tutashmasida rivojlanib boradi. Uning fan sifatidagi vazifasi jamiyatning til bilan bog'liq barcha qirralarini ilmiy tadqiq etishdan iborat. Bundan tashqari, mazkur fan jamiyatning o'zgarib borishi natijasida tilda kuzatilayotgan o'zgarishlarni ham tadqiq etadi.

Istak kategoriyasi psixologiya, psixoanaliz, falsafa kabi ko'plab ilmiy maktablarning tadqiqot ob'ekti hisoblanadi.

Taniqli tilshunos olimlar ushbu turkumga oid turli lingvistik tadqiqotlar olib borgan va tahlil qilgan. Jumladan, intilish ifodalarning vazifasi va semantikasini o'rgangan Makeyeva istak kategoriyasini quyidagicha ifodalagan: 1) so'zlovchining bevosita biror narsaga erishish istagi; 2) sog'inch va yoqimli kutish; 3) ruhiy iltirab va intilish. [6]

Istak toifasining o'ziga xos xususiyati uning uchta funktsiyani bajarish qobiliyatidir: ifodalash, murojaat qilish, motivatsiya.

Ingliz tilining sintaktik tizimidagi tilak kategoriyasining ifodalanishi haqida fikr yuritar ekanmiz, avvalo, bu turkumni ifodalash istagining xarakteristikasiga misol keltirishimiz mumkin. Har qanday ingliz tili grammatikasi darsligida istak orzu qilingan, kutilgan xususiyatning ifodasi sifatida tasvirlangan.

Ingliz tilida istak ifodalarning ma'no jihatidan ikki xil: bajarilgan va bajarilmaganligini ta'kidlaydi.

Ko'p hollarda "*wish, want, desire, hope*" fe'llari tilak bildirish uchun xizmat qiladi.

Masalan: : *I hope you pass your exams. I want to see him;* modal fe'llardan foydalanish, could or would: *If he would let! If only you could uncover their plot, Joe!;* will, would shakllari + V istak kelasi zamon bilan ifodalanganda istakga ergashadi: *The Prime Minister hopes that he will be reelected;* istakni ifodalovchi iboralar yordamida: *God bless you! Long live the king! The money will be hung!*

Bajarilmagan istaklar asosan zamon shaklida farqlanadi va o'tgan zamonda qo'llaniladi. O'tgan zamonning qo'llanilishi: *She wishes she could understand Chinese. Oh,*

if only he never tried his best, o'tgan zamon yordamida: I'd rather you help them; hozirgi mukammal zamon yordamida: Oh if only I've knew this in time!

S.Fleksner zamonaviy ingliz tilida tilaklarning uch turini ajratib ko'rsatadi:

- ✓ obligatory subjunctive mood;
- ✓ volitional subjunctive;
- ✓ template subjunctive.[4]

Agar birinchi turdagi tilaklar umumiy istakni ifodalasa (*I invite him to leave. I insist that she come*), ikkinchi turdagi tilaklar mavhum, g'ayrioddiy istakni ifodalaydi (*I would like to be a bird*). Burk so'zlovchining istaklarini so'nggi tilak turiga kiritib, ingliz tili taraqqiyotining qadimgi va o'rta bosqichlaridan o'zgarishsiz qolgan, asosan diniy mazmunga ega bo'lgan istaklarini bildiradi (*God bless you.*)

'Wish' and 'desire' ingliz tilidagi ikkita so'z bo'lib, ular ko'pincha chalkashib ketadi. Ular o'xshash ma'noga ega bo'lib ko'rinadi, lekin qat'iy aytganda, bu ikki so'z o'rtasida ba'zi farqlar mavjud: "Wish" ko'pincha "baxt tilash" iborasidagi kabi biror narsaga intilish bilan birga keladi. Shunday qilib, "Wish" so'zidan keyin ko'pincha "for" predlogi keladi. "Wish" so'zidan keyin ba'zida "that" so'zi ham keladi, uni ba'zan o'tkazib yuborish ham mumkin.

Masalan: 1. *I wish I could dance.*

2. *I wished that I was with him.*

"Desire" so'zi "boylikka intilish" iborasida bo'lgani kabi "to'lanmagan intilish yoki ishtiyoq" ma'nosida ishlatiladi. Bu iboradagi "desire" so'zi "boylikka intilish yoki intilish" ma'nosini beradi.

"Desire" so'zidan keyin ko'pincha "to" yoki "that" predlogi jummalarda bo'lgani kabi:

1. *I have a desire to live in France.*

2. *You would desire that he is alive.*

O'zbek tilshunosligida tilaklarni ilk bor A.Fitrat "Tilak – so'z" deb talqin qilib, shunday ta'rif bergan: "Gapdan maqsad bir o'yni bildirmakgina emas, bir ishning bo'lib - bo'lmasligini istamak esa unga tilak gapi deyiladi".

Ko'rinib turibdiki, tilak - so'zlar so'zlovchining xohish-istaklari, orzu-umidlarining og'zaki ifodasi sifatida paydo bo'ladi. O'zbek tilida leksik vositalar yordamida shakllangan tilaklarning semantik asosini tilak bildiruvchi leksemalar tashkil etadi.

Istak bildiruvchi leksemalarga *xoxlamoq, istamoq* kabi fe'llar kiradi. Bu leksemalarning leksik ma'nosida istak semantikasi jamlangan. Bu semaning haqiqiy ifodasi ma'lum bir kontekstda namoyon bo'ladi. Masalan: ...*Shu bois ayol zoti boshida hamisha panohi bo'lishini xohlaydi ("Oydinda yurgan odamlar")*. Bu gapda so'zlovchining xohishi istak belgisi orqali ifodalangan. Bu semaning gapdagi muayyan ish-harakatni bildiruvchi leksemashakl bilan bog'lanishi natijasida qo'shimcha ma'lumotlar bir gapga birlashib, so'zlovchining xohish-istaklarini ifodalaydi va ob'ektiv voqelik bilan bevosita bog'lanadi.

O'zbek tilida quyidagi fe'llar tilak bildiruvchi fe'l hisoblanadi:

Xohlamoq	umid qilmoq
Istamoq	so'ramoq
Tilamoq	niyat qilmoq
Kutmoq	orzu qilmoq

'Istamoq' va 'xolamoq' sinonimdir, lekin 'xolamoq' ko'proq va umumiydir:

Sizga savollarim bor, javob berishingizni istayman. [3]

I have questions for you and I want you to answer them.

Bunaqalar yonida o'zidan aqlliroq odam ishlashini xohlamaydi. [7]

Such kind of people do not want to work with people who are smarter than themselves.

• 'tilamoq' fe'li birovga biror narsa tilaganimizda ishlatiladi: *Men sizga uzoq umr tilayman. – I wish you long life.*

• 'kutmoq' biror narsani intiqlik bilan kutayotganimizda va biror narsa sodir bo'ladi deb o'ylaganimizda, u ehtimoliy ko'rinadigan yoki rejalashtirilayotganini bildiradi: *Bugun O'shga Bobur Mirzo boshliq hamma arkoni davlatlarning kelishib kutilmoqda. [8]*

Today in Ush, the visit of all state officials is expected led by Bobur.

"umid qilmoq – biror narsaga umid qilish yoki biror narsa bo'lishini xohlash yoki rost bo'lishini va buning iloji yoki ehtimoli borligiga ishonish: *Men sening kelajagingni ko'ray deb umid qilaman – I hope to see your future.*

"so'ramoq" - bu kimdandir javob olishni so'rash, ammo kontekstda bu kimningdir boshqalardan irodasini anglatishi mumkin. *Sizni shu yerda yana ozroq qolishingizni so'rayman. – I want you to stay here a little.*

Biz ongimizda kelajak uchun reja yoki maqsad sifatida biror narsani niyat qilsak yoki umid qilsak, lekin natijasi noma'lum bo'lsa, biz "niyat qilmoq" fe'lidan foydalanamiz: *Ojizamiz bilan Mirzo Anvarning to'ylarini qilmoq niyatimiz bor edi. [2]*

– We are planning our daughter's wedding with Mirzo Anvar.

"Orzu qilmoq" kelajagini orzu qilish ma'nosiga ega, ammo bu ehtimoldan yiroq:

Har yerni qilma orzu, har yerda bor tosh tarozu. (maqol) – Every path has a puddle. (proverb)

Demak, milliy – madaniy xususiyatlar har bir xalqning o'ziga xosligini ifodalaydi. Ingliz tilidagi — *Want of wit is worse than want of wealth (Aql istamoq boylik istamoqdan ham battar)* o'zbek tilidagi — *Ilm olish – nina bilan quduq qazish* demak maqollariga mos keladi. Bu maqol xar qiyoslanayotgan tilda qadimdan ziyoli odamlarga berilgan baho bo'lib, ilmiy faoliyat olib bormoqchi bo'lgan shaxslarga qaratilgan. Tarixdan bizga ma'lumki ilmiy faoliyat olib borish, ijod bilan shug'ullanish juda ham murakkab ko'p mexnatni talab qiladigan jarayon. Halqimiz ziyoli shaxslarni xar doim ardoqlab kelgan va ardoqlamoqda.

—*Want is the mother of industry (Xoxish tirishqoqlik onasi)*. Bu maqol bilimga chanqoq insonlarga nisbatan qo'llaniladi va o'zbek tilidagi —*Tirishganning to'qmog'i toshga chega qoqar* maqollariga mos keladi. Tahlilga jalb qilingan maqol ham qadimdan ziyoli shaxslarga berilgan baho, ya'ni bilimga chanqoqlik ma'nosini anglatadi.

Xulosa shuki, ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillarida so'zlovchilarning biror narsaga ega bo'lishni yoki biror narsa qilishni xohlashini istash yoki kuchli tuyg'usi bo'lgan istak tushunchasining tilda ifodalanishining ayrim jihatlari o'rganildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Абдуразиков А. Природа, функции и семантика конструкций с глаголом "let" в современном английском языке. Автореф. дисс канд. филол. наук. - Т.: 1990
2. Abdulla Qodiriy. Mehrobdan chayon: Roman. T.: "Sharq", 2007
3. Abu Homid G'azzoliy. Ey farzand. Toshkent. Movarounnahr, 2005
4. Flexner, S. B. (ed.) (1988). The Random House Dictionary of the English Language. New York: Random House
5. Hudson R. A. Sociolinguistics. Second edition. Cambridge University Press, 1996. – 279 p.
6. Makeeva, E. Y. (2006). Functional and Semantic Field as the Means of Representation of the Concept "Desire" in the English Language (in Synchrony and Diachrony). Thesis for Candidate of Philological Sciences. Samara
7. O'tkir Hoshimov. Ikki eshik orasi: Roman. T.: "Sharq", 2012
8. Pirmqul Qodirov. Yulduzli tunlar: Roman. T.: "Sharq", 2012
9. Швейцер А. Д., Современная социолингвистика: теория, проблемы, методы.—М.: Наука, 1977.—176 стр